

Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: Metoda okamžité validizace

Jiří Vinopal

Edice Sociologické disertace
Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Praha 2008

SOU

Recenzenti práce:

Doc. Milan Tuček, CSc.

Doc. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc.

Tato kniha vznikla v letech 2002 až 2007 jako disertační práce v oboru sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze pod vedením školitele doc. PhDr. Jiřího Buriánka, CSc. Vydání knihy bylo podpořeno Výzkumným záměrem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., č. AVOZ70280505 „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“.

Klíčová slova

Metodologie, průzkum, dotazník, dotazování, výzkumný rozhovor, kognitivní přístupy, CASM, okamžitá valorizace

Studie *Kognitivní přístupy v metodologii výzkumných šetření: Metoda okamžité validizace* PhDr. Jiřího Vinopala, Ph.D., je šestou publikací ediční řady založené v roce 2007, kterou připravuje Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., pod názvem Sociologické disertace.

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2008

ISBN 978-80-7330-153-8

Obsah

Předmluva autora ke knižnímu vydání disertační práce	7
Poděkování	9
1. Úvod	11
2. Kontext: výzkumná chyba	13
2.1. Celková výzkumná chyba	13
3. Kognitivní přístupy	17
3.1. Cíle kognitivních přístupů	17
3.2. Teoretické zdroje	17
3.3. Etablování kognitivních přístupů	18
3.4. Druhy chyb zkoumané kognitivními přístupy	20
4. Situace dotazování	22
4.1. Dualistické pojetí situace dotazování	22
4.1.1. Dotazování jako sociální setkání	23
4.1.2. Dotazování jako série kognitivních úkolů	24
4.2. Faktory ovlivňující kognitivní procesy v průběhu zodpovídání dotazu	26
4.2.1. Interpretace otázky	27
4.2.2. Vyvolání informací z paměti	32
4.2.3. Rozhodování	35
4.2.4. Editace odpovědi	41
5. Metody ověřování kvality otázek	49
5.1. Metody využívající kognitivních přístupů	50
5.1.1. Kognitivní rozhovor	51
5.1.2. Kódování chování	53
5.1.3. Debriefing	54
5.1.4. Posouzení experty	56
5.1.5. Měření reakčního času	56
5.1.6. Další metody využívající kognitivních přístupů	57
5.2. Experimenty	59

5.3. Statistické přístupy	60
5.3.1. Multitrait Multimethod Design	60
5.3.2. Item Response Theory.....	61
5.4. Zhodnocení metod kognitivních přístupů	62
6. Okamžitá validizace	66
6.1. Základní charakterizace	66
6.2. Inspirace a zdroje	67
6.3. Roviny využití metody okamžité validizace	69
6.4. Způsob provedení	70
6.5. Příklady aplikace	71
6.5.1. Příklad 1.: Naše společnost	71
6.5.2. Příklad 2.: Hrozba násilím a trestný čin	72
6.5.3. Příklad 3.: Region	73
6.5.4. Příklad 4.: Levo-pravá politická orientace	75
6.6. Validizace metody okamžité validizace	83
6.6.1. Design experimentu	83
6.6.2. Výsledky experimentu	86
6.7. Shrnutí metody okamžité validizace	89
7. Závěr	91
7.1. Úspěchy a neúspěchy kognitivních přístupů	91
7.2. Výzvy v kontextu výzkumné metodologie	92
LITERATURA	94
Summary	101
Cognitive techniques	101
The immediate validation method.....	105
O autorovi	109

nění, a ovlivňuje tak kognitivní zpracování informací o podnětech následujících [Sternberg 2002: 307–308].

Důležitou vlastností primingu je to, že často působí na nevědomé úrovni. Pokusné osoby či respondenti si tím pádem ve chvíli zodpovídání dotazu většinou neuvědomují, že jejich uvažování je přednastaveno určitým směrem, například povahou předcházejících položek v dotazníku. Proto se může stát, že po sérii otázek na důvěru ústavním institucím budou respondenti posuzovat vlastní spokojenost s politickou situací především v kontextu důvěry (a nikoli v kontextu např. spokojenosti s dosaženými výsledky), aniž by si byli tohoto přednastavení svého uvažování vědomi.

4.2.2. Vyvolání informací z paměti⁹

Prakticky každá otázka po respondentovi požaduje, aby pátral v paměti. To se týká nejen otázek na fakta, ale částečně i otázek postojových: zde mohou respondenti své odpovědi zakládat na vybavení určitých událostí, jejich počtu, frekvence, nebo data. Například otázku zjišťující názor na zpřísnění trestů za vybrané činy může respondent zodpovídat až poté, co si z paměti vybavil některé konkrétní případy z poslední doby, ke stanovení míry spokojenosti s prací policie si může potřebovat vzpomenout na to, kdy přišel s jejími příslušníky do kontaktu, nebo při vyjadřování míry obav v místě bydliště po setmění si bude potřebovat sumarizovat příležitosti, za kterých se v poslední době po setmění vracel domů.

Věcně jinou kategorií využití paměti v rámci postojových otázek pak jsou situace, kdy dotazování nevytvářejí své mínění na místě, nýbrž už ho mají předpřipravené a pouze si jej musí vybavit. To se týká nejčastěji obecných stereotypů (např. „atributy pachatele“), hluboce zakořeněných norem sociálního jednání (např. „děti se nesmí fyzicky trestat“ vs. „škoda facky, která padne vedle“) nebo skutečností, k nimž se vede veřejná debata (např. trest smrti, nebo hranice trestní odpovědnosti).

Na využívání vzpomínek za účelem vytvoření názoru/postoje lze přitom aplikovat stejné poznatky jako na faktografické otázky. Případ vybavování již existujícího postoje bude pojednán v dalších částech. Nejprve se tedy věnujme oblastem, kde je tento problém naléhavější: faktografickým otázkám.

Dotazování na faktické údaje může směřovat do současnosti („Máte v bytě namontováno bezpečnostní zařízení?“), k jednomu okamžiku v minulosti („Kdy jste byl naposledy v kontaktu s policií?“) nebo prohledávat určité časové pásmo („Kolikrát za poslední rok vám někdo něco ukradl?“). V každém z těchto případů je zdrojem hledaných informací autobiografická paměť, která obsahuje události prožité daným člověkem. (Podobně je v jiných koncepcích [Tulving 1972] charakterizována epizodická paměť, která společně se sémantickou tvoří deklarativní struktury paměti).¹⁰

Paměť

Smyslem a cílem procesu vybavování je převedení neaktivních obsahů dlouhodobé paměti do paměti pracovní, v níž s nimi může být dále pracováno [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000].¹¹ Vyvolaná vzpomínka ovšem nikdy není prožitkem samotným, nýbrž reprezentací tohoto prožitku. Ta

9/ Tato podkapitola byla v rozšířené podobě samostatně publikována ve [Vinopal 2007b].

10/ Koncepce paměti, jejich druhů, typů a cílů jsou velmi rozmanité; přehled uvádí např. Sternberg [2002]. Ke koncepcím a teoriím konkrétně autobiografické paměti blíže viz [Tourangeau, Rips a Rasinski 2000: 71].

11/ Ke koncepcím paměti a paměťových procesů podrobněji např. [Sternberg 2002].

je zatížena chybami vznikajícími již při kódování původní informace (zkreslené individuální vnímání v průběhu prožitku) a také v okamžicích jejího následného vybavování a opětovného ukládání (změna pohledu na původní situaci po určité době a její znovuuložení v odlišné podobě, rekonstrukce události pod dojmem nových informací atp.). Přesnost mentální reprezentace proto pravděpodobně nikdy není stoprocentní, vybavená představa neodpovídá zcela situaci, kterou respondent skutečně prožil.

To, že si respondent na tuto situaci vůbec v nějaké podobě vzpomene, je však koneckonců stále tou lepší variantou. Procesy paměti a okolnosti dotazování mohou učinit takovou informaci zcela nepřístupnou, například, když otázka v dotazníku používá zcela odlišné klíče, než respondent použil pro zakódování originální informace do paměti (například odcizení peněženky zakódoval jako „ztrátu“ z nepozornosti, otázka používající klíče „krádež“ mu proto cestu k tomuto obsahu paměti neotevře).¹²

V případě některých témat, jako jsou například traumatické zážitky nebo jiné citlivé oblasti, je situace o to těžší, že informace nemusí být v respondentově paměti dostupná vůbec, nebo alespoň nemusí být připravená k vyvolání. Příkladem jsou procesy vytěsnění, které podle některých psychologů eliminují určité nepříjemné zážitky z dosahu vzpomínek. Z výzkumného hlediska je nepříjemná i skutečnost, že na některé události lidé zkrátka vzpomínat nechtějí. Vědí, že se staly, dokázali by je pravděpodobně i uspokojivě rekonstruovat, nicméně by to pro ně znamenalo tak silné emoční vypětí, jaké nejsou ochotni podstoupit.

Vzhledem k tomu, že obsahem autobiografické paměti nejsou (pouze) primární izolované události a prožitky, nýbrž spíše do různých celků pospojované agregáty událostí (tematických – „události spojené se soudním přelíčením“ i časových – „období od vykradení bytu do vypátrání zloděje“) nebo typizované vzorce zkušeností („výslech na policii“), nemusí si respondent nutně vybavit konkrétní událost, na kterou je dotazován, nýbrž může použít obecné schéma a další atributy zkoumané události doplnit, odvodit, domyslet. Je nasnadě, že pravděpodobnost využití této strategie na úkor pečlivého vzpomínání na jednotlivé případy se zvyšuje s růstem námahy, kterou by musel pragmaticky jednající respondent vynaložit k nalezení uspokojivě přesné odpovědi; roste s časovou vzdáleností hledané události a nebo se zvyšujícím se rozpětím intervalu, který má být prohledáván. Tato skutečnost přitom není důsledkem toho, že by snad chtěl dotazovaný lhat nebo uvádět zkreslené informace, je to zapříčiněno samotným způsobem fungování paměti.

Krom toho ne vždy musí mít tento přístup jen negativní důsledky, v některých případech může vést dokonce k větší přesnosti odpovědí. Například velmi dávná zkušenost s vyšetřováním policií může být v paměti již natolik transformována dodatečnými úpravami a změnami pohledu na originální událost, že výpověď o jakémsi ideálním typu takových událostí může být podstatně přesnější. Podobně může být odhad počtu vlastních dopravních přestupků za poslední rok přesnější než výsledek snahy o vybavení si všech jednotlivých případů.

Ze souhrnu byt' jen některých vybraných aspektů problematiky vyvolávání informací z paměti je patrná komplikovanost celé oblasti. Za otázkami, vyžadujícími její hluboké zapojení, by proto vždy měla stát alespoň základní informovanost o těchto nevyhnutelných problémech.

^{12/} Mohl by mu ji však například otevřít klíč v dovětku otázky, kde by „peněženka“ figurovala jako jeden z příkladů, což dokresluje spletnost fungování paměti během zodpovídání dotazů.

Mezníky a rozšířené události

Konkrétní příklady problémů s vybavováním odpovědí dotazů na data a trvání uvádějí v propracované podobě opět Tourangeau, Rips a Rasinski [2000]. V první řadě je vhodné brát v úvahu, že respondenti nezodpovídají časové otázky pouze prostřednictvím vybavování přesné časové informace (například přesného data události), nýbrž používají mnohé další strategie. Informace o datu, kdy byl dotázaný svědkem loupežného přepadení na poště, může být dosaženo také prostřednictvím rekonstrukce časového sledu událostí v oné době, organizovaného pomocí *mezníků* („bylo to někdy mezi koncem školního roku a odjezdem na dovolenou“), nebo pomocí *rozšířené události*, které může být hledaná epizoda součástí („stalo se to během vyřizování všech náležitostí na dovolenou“). Jiným způsobem je vybavení dalších detailů, které se k této události vázaly a které mohou pomoci při odvození jejího data („bylo hrozné horko, tedy se to muselo stát v létě“; „byl u toho i třináctiletý syn, tudíž to muselo být o prázdninách“; „měl jsem nohu v sádře, takže to muselo být ještě před dovolenou“ atp.). Konečně je také možné spoléhat na dojmy, plynoucí ze samotného procesu vybavování, jako například usuzovat na základě obtížnosti/snadnosti vybavení si vzpomínek („už si toho moc nepamatuji, takže to asi nebylo o posledních, nýbrž už o loňských prázdninách“).

Volba určitých strategií nebo jejich kombinace závisí zejména na obtížnosti úkolu a množství úsilí, které by respondent musel k přesnému zodpovězení otázky vynaložit. Není reálné očekávat, že lidé chtějí za každou cenu podat naprosto dokonalou odpověď. Kvalitu informace spíše porovnávají množstvím vynaloženého úsilí a o odpovědi přemýšlejí pouze do chvíle, kdy je pro ně samotné uspokojivě přesná. Ostatně usnadnit jim rozhodnutí o uspokojivé přesnosti odpovědi se v některých případech snaží i výzkumník, když do znění otázky úmyslně vnese prvek neurčitosti („Kdy asi se to stalo?“; „Kolikrát přibližně se to stalo za posledních 12 měsíců?“ atp.).

Tourangeau, Rips a Rasinski [2000: 112] uvádějí také některé empirické výzkumy prokazující, že předurčením strategie vyhledávání informace v samotném zadání otázky (například využití časových mezníků nebo určitých časových period) lze ovlivňovat přesnost odpovědi. Z hlediska teorie paměti se jedná o snahu co nejvíce připodobnit proces vybavování situaci primárního kódování informace, tzn. poskytnout respondentům co nejvíce správných indicií pro nalezení požadované informace. (Otázkou samozřejmě zůstává, jak určit odpovídající mezníky nebo konzistentní časová období, často navíc pro velmi variabilní populace.)

Spolehlivost paměti

Na druhé straně však existují problémy a zkreslení, kterým se lze vyhnout jen stěží a které je třeba spíše vést v patnosti a zohledňovat při analýze a interpretaci výsledků. Jedním z nich je efekt spáry (seam effect), druhým efekt teleskopu (telescoping).

Podstatou efektu spáry [tamtéž: 122] je skutečnost, že při výpovědi respondentů o určité časové periodě se jimi zmiňované události koncentrují do závěru a/nebo začátku tohoto období. Tento efekt se týká zejména panelových a longitudinálních výzkumů, kdy respondenti opakovaně vypovídají např. o uplynulém tříměsíčním období. Empirická data ukazují, že změny (např. platu) během měsíců v rámci téhož reportovaného období jsou minimální, změny mezi sousedními měsíci ze dvou navazujících period jsou pravidelně podstatně dramatičtější. Jedním z vysvětlení nadhodnocení závěru periody je prosté zapomínání dřívějších událostí a snazší vybavení těch novějších. Doplnujícím vysvětlením jevu opačného je pak tendence minimalizovat změny v rámci určité referované periody a změnu stavu připustit až při přechodu do dalšího období.

Efekt teleskopu [Neter a Waksberg 1964; Sudman a Bradburn 1973; Tourangeau, Rips a Rasinski 2000] se týká nepřesností v určení přesného data události a jejich následného chybného zahrnutí nebo vyloučení z období, o němž má respondent vypovídat. Například v případě otázky „Kolikrát za posledních 6 měsíců jste se vracel domů za tmy?“ může respondent do sledovaného období mylně zahrnout i případy, které jeho počátku předcházely, nebo naopak vyloučit takové, které už do něj spadají. Struktury odpovědí na podobné otázky ukazují, že chyby, kterých se v nich respondenti dopouštějí, jsou systematické a že v principu vedou k nadhodnocení počtu událostí v rámci sledované periody. Teoreticky je tento efekt vysvětlován prostřednictvím přirozeného fungování dvou kognitivních procesů: jednak kompresí času, kdy je událost vnímána jako mnohem bližší, než ve skutečnosti byla, jednak nejistotou (chápanou jako variance) ohledně jejího přesného data. Pak větší nejistota (variance) u dřívějších událostí zvyšuje pravděpodobnost jejich zahrnutí do sledovaného období, zatímco nižší nejistota (variance) u bližších událostí znamená menší riziko chybného vyloučení. Současně však proti efektu teleskopu působí prostý fakt zapomínání, a jeho čistý vliv je tak ovlivňován mnoha dalšími okolnostmi, jako například délkou sledovaného období nebo jeho vzdáleností od současnosti.¹³

Oba jevy mají vliv na počet událostí, které respondent zahrne do sledovaného období, případně i na změnu v jejich počtu nebo frekvenci během období nebo mezi více periodami. Přitom již byly vyvinuty způsoby, které dokáží jejich nebezpečí zmírnit či zcela eliminovat. Příkladem může být ohraničení sledované periody (bounding) výčtem událostí, které se respondentovi udály před jejím začátkem nebo po jejím skončení a on/ona je tak mylně nemůže zahrnout do sledovaného období. Jejich aplikace je však možná spíše jen v panelových a longitudinálních výzkumech, případně ve speciálních experimentálních designech s vedením deníků atp.

4.2.3. Rozhodování¹⁴

Stejně jako by se mohlo zdát, že fáze vyhledávání v paměti se týká jen otázek na fakta a události, fázi rozhodování bychom mohli mylně přisuzovat jen postojovým a hodnotícím dotazům. Situace opět není tak jednoduchá a procesy rozhodování se týkají obou modalit podnětů. Pokračujme konzistentně s předešlou kapitolou a věnujme se nejprve faktografickým otázkám.

a. Faktografické otázky

Cílem otázky na určitou událost nebo fakt ve skutečnosti většinou není přesné datum, ne vždy dokonce ani počet událostí určitého typu. Tyto informace jsou pro respondenta důležité spíše jako zdroje k tomu, aby odpověděl na odlišně formulovanou otázku. Velmi často jde totiž spíše o určení frekvence událostí nebo jejich pravděpodobnosti. A to je moment, kdy rozhodovací procesy musí vstoupit do hry, přičemž lze opět vznést určité pochybnosti stran jejich přesnosti.¹⁵

Důvody chybovosti takových procesů se pokoušejí definovat Tversky a Kahneman [1974], když tvrdí, že na zdaleka ne dokonalá paměťová data jsou během posuzování frekvence nebo pravděpodobnosti aplikovány opět ne zcela přesné heuristické metody. Jako příklad uvádějí heuristiky *representativity*, kdy respondent posuzuje shodu posuzovaného případu se stereotypem dané třídy

13/ Podrobněji k efektům spáry i teleskopu viz Tourangeau, Rips a Rasinski [2000].

14/ Tato podkapitola byla v rozšířené podobě samostatně publikována ve [Vinopal 2008a].

15/ Kognitivněpsychologické teorie vytváření rozhodnutí o frekvencích určitých událostí jsou velmi bohaté, překračují však rámec této stati. Systematický přehled uvádějí např. Tourangeau, Rips a Rasinski [2000].